

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Hoe christelijke politiek in Nederland ontstond

Het idee van christelijke politiek ontstond ten tijde van het kabinet-Kuyper (1901-1905) als overkoepelend begrip voor katholieke, antirevolutionaire en christelijk-historische staatkunde. Binnen de christelijke politiek bleven vooralsnog een conservatieve en een christendemocratische richting herkenbaar. Christelijke politiek ontstond tamelijk onverwacht vanuit een gedeeld optrekken inzake de onderwijskwestie eind negentiende eeuw. Het was de uitkomst van een proces, het is nooit de opzet geweest. Katholieke politici organiseerden zich aanvankelijk nauwelijks, maar trokken uiteindelijk gezamenlijk op. Antirevolutionairen en christelijk-historischen raakten juist onderling verdeeld. Andere protestanten kozen voor richtingen als het liberalisme en het socialisme.

---

door Jan Dirk Snel

De auteur is historicus.

IN 1905 PUBLICEEFDE DE JONGE KATHOLIEKE POLITICUS P.J.M. Aalberse, sinds 1903 lid van de Tweede Kamer voor het district Almelo, een boekje getiteld *Christelijke politiek*. Hij wilde ‘aantoonen, dat het voorstaan van een *christelijke* politiek logisch noodzakelijk is voor hen, die christen zijn niet in naam, maar in *dien* zin inderdaad, dat zij den Christus aanbidden als het Menschgeworden Woord, en de H. Schrift eerbiedigen als de door God geopenbaarde waarheid’.¹

Christelijke politiek is een twintigste-eeuws begrip. Gedurende de gehele negentiende eeuw viel de term slechts vier keer in de Tweede Kamer.² De goede verstaander hoort de nieuwhed doorklinken in Aalberses woorden: ‘Heftig aangevochten, juist omdat wij meenen, dat er bestaat een *chris-*

telijke politiek, kwam 't mij in hooge mate actueel voor, thans niet alleen het wezen en de grondslagen dier politiek nog eens bloot te leggen, maar tevens te antwoorden op de tegenwerpingen, welke wij daartegen van vrijzinnige en sociaal-democratische zijde dag in dag uit te hooren krijgen.'³ Goed, de schrijver mag het dan misschien al eens eerder uitgelegd hebben, het is voor hem een urgent, recent onderwerp: als christelijke politiek al sinds jaar en dag bestond, hoefde hij niet zo uitdrukkelijk te poneren dat ze daadwerkelijk bestaat.

En het is wel duidelijk wat de aanleiding vormt: het aantreden van het kabinet-Kuyper in 1901. Het is dan ook niet geheel toevallig, maar wel enigszins verrassend, dat een verkorte heruitgave van Aalberses geschrift twee jaar later verscheen onder de titel *De antithese of de strijd tusschen twee wereldbeschouwingen*.⁴ Het begrip was door minister-president Abraham Kuyper gemunt in een debat in de Tweede Kamer op zaterdag 10 december 1904,⁵ waarbij hij achter het onderscheid tussen rechts en links 'éene groote tegenstelling, die ook in het land bestaat, tusschen de *Christelijke* en de *moderne* levensopvatting' zag. Die antithese vond men volgens hem 'allerwege, in alle kringen, op elk gebied'.⁶ De politieke uitwerking was slechts één uiting van een alomvattend wereldbeschouwelijk conflict.

De vrijzinnig-democraat Willem Treub tekende daartegen protest aan: 'Zoo is de antithese niet; zij is een andere en wel deze: aan den eenen kant staat dat deel van het volk dat ook in het staatsrecht vasthoudt aan bepaalde theologische dogmata en die dogmata tot het fundament zoowel van de staatkunde als van de practijk der politiek wenscht te maken, en aan den anderen kant degenen, waaronder zijn zoowel geloovigen als ongeloovigen, die meenen, dat de grondslag van het staatsrecht niet in die theologische dogmata is gelegen.'⁷ Treub vond dat Kuyper met zijn indeling hen die wel in God geloofden, maar die niet met zijn specifieke opvattingen meedingen, beledigde. Maar ook al waren Kuyper en Treub het over de juiste omschrijving en de diepere gronden oneens, ze meenden allebei dat de antithese feitelijk bestond.

KATHOLIEKEN EN PROTESTANTEN

Vanuit historisch perspectief is het niet alleen verrassend wie er tegenover elkaar geplaatst werden, maar vooral ook wie er aan dezelfde kant van de scheidslijn terecht kwamen. Aalberses boek was weliswaar het eerste in Nederland dat die simpele titel *Christelijke politiek* draagt – later zouden er meer volgen, met dat van de antirevolutionair I.A. Diepenhorst uit 1958 als bekendste⁸ –, maar twee jaar eerder had de Amsterdamse boekhandelaar

Willem Kirchner de aanduiding al geïntroduceerd voor een serie brochures die hij tussen 1903 en 1909 op de markt bracht. En het opmerkelijke was dat de tweede in de reeks drie toespraken bevatte die J.Th. de Visser, P.J.M. Aalberse en A.S. Talma begin december 1903 in de Tweede Kamer gehouden hadden. Het ging hier om Kamerleden van de Christelijk-Historische Partij, van wat toen in de wandeling al de Rooms-Katholieke Staatspartij heette, en van de Anti-Revolutionaire Partij: een roomse jurist en twee hervormde predikanten broederlijk verenigd in een omslagje van een gereformeerde uitgever.⁹

Het was alsof het altijd al zo geweest was. Maar het was nieuw, het onverwachte resultaat van ontwikkelingen tijdens de voorgaande drie decennia. Het eerste nummer van de brochurereeks bevatte teksten van de minister-president bij de algemene beschouwingen eind 1903.¹⁰ Het was bij Kuypers elk jaar raak. Ook bij zijn eerste begroting ging het al over de tegenstelling. Kuypers: 'In het algemeen zij, wat de bestrijding van de leden, die hier aan het woord zijn, betreft, opgemerkt, dat niet de religie, verstaan als vrome stemming of uiting van het gemoed, scheiding op politiek terrein maakt. Veeleer dient erkend, dat er ook onder hen, die zich links scharen, niet weinigen zijn, die door ernstig woord en nobele daad van hun prijsstellen op het behoud in den boezem der natie van religieuze instellingen en gewoonten blijk gaven. De tegenstelling op politiek gebied concentreert den strijd om eene geheel andere vraag, om deze namelijk, of ook in den Staat en in zijn recht al dan niet met de opperhoogheid van God Almachtig over volkeren en natiën te rekenen is.'¹¹

Het ging dus om de tegenstelling tussen rede en openbaring, betoogde de liberale afgevaardigde uit Emmen, de hervormde predikant P.H.

Kuypers sprak over het christelijke karakter van zijn kabinet. Het verschil tussen katholieken en antirevolutionairen werd zo door één term overbrugd

Roessingh,¹² en daar was Kuypers het helemaal mee eens.¹³ Uitvoerig sprak Kuypers over het christelijke karakter van zijn kabinet en over de christelijke beginselen die het huldigde. Het verschil tussen katholieken en antirevolutionairen werd zo door één term overbrugd. 'Er zijn hier in de Kamer Christelijke de-

mocraten, vrijzinnig-democraten en sociaal-democraten.'¹⁴ Met die driedeling kon Kuypers het democratisch gezinde deel van de Kamer typeren, waarbij liberalen en socialisten apart aangeduid werden, maar katholieken en antirevolutionairen onder één noemer gevat werden.

LIBERALEN EN CONSERVATIEVEN

Hoe kon dit idee van christelijke politiek ontstaan? Anderhalf millennium had Europa een grondwet gehad, het *Apostolicum*. Ook na de breuk tussen katholieken en protestanten in de zestiende eeuw deelde men nog enkele eeuwen dezelfde trinitarische geloofsbelijdenis. Latijns Europa was christelijk en daarmee werd alle politiek in principe bedreven binnen de grenzen van het *corpus christianum*. Maar juist daarom bestond er ook geen afzonderlijke christelijke politiek. Er was geen tegenover.

Langzaam veranderde dat. Hoewel we de Verlichting het best kunnen beschouwen als de apotheose waarbij het christelijke Europa voor de laatste keer probeerde geloof en rede bijeen te houden, ontwikkelde zich in de marge de Radicale Verlichting, een tendens om het christendom, althans de kernwaarden ervan, helemaal terzijde te schuiven. Dat was een merkwaardige ontwikkeling, juist omdat de christelijke traditie altijd veel elementen uit de Romeinse en in iets mindere mate ook de Griekse oudheid geïncorporeerd had en in die zin nooit een afgesloten monolithisch geheel gevormd had. Na aanvankelijke pogingen tot uitsluiting en verbod werden de nieuwe radicale ideeën, waaronder ook democratische, net als de klassieke langzaam in het algemene intellectuele en politieke discours opgenomen.

Politiek werd vanouds vooral praktisch gevoerd. Belangen en persoonlijke associaties speelden een grote rol, zoals dat in de Republiek het geval was bij de tegenstelling tussen orangisten en staatsgezinden. Toen in de achttiende eeuw nieuwe ideeën omtrent de inrichting van de samenleving in het politieke vertoog doordrongen, kwam daar, bijvoorbeeld in de tegenstelling tussen patriotten van diverse snit en orangisten, de vraag naar hervormingsgezindheid bij. In de Nederlandse politiek van de negentiende eeuw zette die tegenstelling zich voort in het onderscheid tussen liberalen en conservatieven, waarbij het na de liberale grondwetsherziening van 1848 vooral de vraag was in welke mate men verder wilde moderniseren.

ONDERWIJS

Protestanten en katholieken vielen binnen deze hoofdindeling. Katholieken en andere minderheden hadden sinds de scheiding van kerk en staat en de gelijkstelling van de godsdienstig gezindheden tijdens de Bataafse Republiek in 1796 vaak meer affiniteit met de patriottische en later de liberale stroming. In het Koninkrijk der Nederlanden, dat in 1815 begonnen was als een overwegend katholiek land, waren na de afscheiding van de zuidelijke provincies in 1830 (1839) de getalsmatige verhoudingen uit de Republiek min of meer teruggespeeld: tegenover een hervormde meerderheid van on-

geveer 55 procent stond een katholieke minderheid van zo'n 38 procent.¹⁵

En juist die verhouding tussen een vrij kleine meerderheid en een grote minderheid zou als onverwachte uitkomst de vorming van een specifiek christelijke politiek hebben. In de dagen van het kabinet-Kuyper zien we hoe twee of drie geheel verschillende groeperingen onder één noemer samenkwamen. De namen geven dat al aan: katholieken, antirevolutionairen en christelijk-historischen. Het ging in principe om alle katholieken en een specifiek deel van de Nederlandse protestanten, die tegenover andere protestanten kwamen te staan.

De splijtzwam vormde het lager onderwijs. Ironisch genoeg zorgde de vraag hoe het openbaar, door de overheid bekostigd onderwijs moest worden ingericht, ervoor dat protestanten en katholieken tegengestelde belangen hadden, maar tevens bracht ze een deel van de protestanten en katholieken uiteindelijk samen in een gezamenlijke christelijke politiek. De godsdienstige verscheidenheid had ervoor gezorgd dat de overheid in de schoolwet de nadruk legde op het aanleren van 'christelijke en maatschappelijke deugden', maar leerstellig onderwijs wettelijk als doelstelling vermeed.¹⁶ De werkelijkheid was dat het onderwijs vaak de godsdienstige kleur van de omgeving aannam. De antirevolutionaire en later christelijk-historische politicus Alexander de Savornin Lohman raakte in 1873 bij de politiek betrokken nadat hij geconstateerd had dat het laatste protestantse schoolhoofd in zijn woonplaats 's-Hertogenbosch door een katholiek was vervangen.¹⁷ Het meest verrassende was waarschijnlijk dat een deel van de Nederlandse protestanten opteerde voor bijzonder, christelijk onderwijs, en zo op den duur samen optrok met katholieken die bijzonder katholiek onderwijs een aantrekkelijke optie vonden.

DE KATHOLIEKEN¹⁸

Godsdienst was in de negentiende eeuw een belangrijke sociale categorie, meer misschien nog dan in voorgaande eeuwen. De verlichte overheid hechtte, ook om praktische redenen, sterk aan kerklidmaatschap en elke Nederlander kon dan ook ingedeeld worden. In die zin waren ook katholieke politici als groep in de Tweede Kamer herkenbaar en in bijna elk kabinet bekleedde op zijn minst één katholieke politicus een functie als minister van Zaken der rooms-katholieke Eredienst – tot 1868, toen het departement werd opgeheven.

In de eerste decennia na 1848 stelden katholieke politici zich conform de traditie sinds het einde van de achttiende eeuw meestal liberaal op. In de jaren zestig veranderde dat. Het zich emanciperende Nederlandse katholicisme was internationaal gericht en het ultramontanisme won veld. Paus

Pius IX publiceerde in 1864 de encycliek *Quanta Cura* met daarbij een *Syllabus errorum* waarin veel moderne dwalingen, waaronder het liberalisme, werden veroordeeld. In 1868 volgde een mandement van de Nederlandse bisschoppen over het onderwijs: ‘De Kerk wil, *dat de jeugd in de wetenschappen onderwezen worde*; – maar zij eischt tevens, *dat dit onderwijs in alle opzichten katholiek en godsdienstig zij*. [...] Zij verwerpt niet alleen alle ongodsdienstig, maar ook alle godsdienstloos, onzijdig onderwijs waarbij de godsdienst is uitgesloten. Het eerste verfoeit zij als verderfelijk; het andere keurt zij af, als minstens onvoldoende en gebrekkig; het eerste mag nimmer, het andere slechts bij gebrek aan beter, worden aangewend.’¹⁹ Strikt genomen was het geen politiek stuk, maar de gevolgen waren groot.

Binnen enkele jaren waren de liberale katholieken vervangen door katholieke conservatieven. De vijftien katholieke leden die de Tweede Kamer in 1872 op een totaal van tachtig kende, vormden volgens de Nijmeegse afgevaardigde C.J.A. Heydenrijk zelfs een partij met een ‘program’. Maar hij bedoelde daarmee niet meer dan dat men zo af en toe overlegde hoe de rechten van de katholieke kerk het best gehandhaafd konden worden.²⁰ De overige veertien leden kwamen trouwens allemaal uit Noord-Brabant en Limburg, en daar zou de eerstkomende decennia weinig verandering in komen. Het episcopaat bevorderde wat wij nu de katholieke verzuiling noemen naar vermogen, maar juist omdat de kerk de bindende factor op maatschappelijk terrein was en de leiding nam, had één katholieke partij in een tijd van censuskiesrecht geen enkele urgentie.²¹

Tot het eind van de eeuw bleven de meeste katholieke Kamerleden regionaal en conservatief georiënteerd. De zogenaamde bahlmannianen, die zich schaarden rond de Tilburgse behartiger van handel en industrie B.M. Bahlmann, zouden in 1891 zelfs een officiële Kamerclub vormen. In 1870 was de regionale kiesvereniging Noord-Brabant (nog zonder richtingsaanduiding) opgericht, die in 1890 vervangen werd door de krachtigere Provinciale Bond van R.K. Kiesverenigingen in Noord-Brabant. Ook in het noorden werden diverse katholieke kiezersbonden opgericht. Nadat de Kamer in 1887 tot honderd leden was uitgebreid, werkten enkele bonden bij de verkiezingen van 1888 samen met de ARP, zodat er naast 28 antirevolutionairen ook 26 katholieken in de Tweede Kamer kwamen.

In 1880 werd de priester Herman Schaepman in de Tweede Kamer gekozen. Eind jaren zeventig had hij nog gepleit voor een interconfessionele partij naar het voorbeeld van het Duitse Zentrum, maar in 1883 kwam hij met zijn *Een Katholieke Partij. Proeve van een Program*.²² Zijn ideeën maakten vooralsnog geen schijn van kans, maar dat veranderde in de jaren negentig. In 1896 wist hij zijn katholieke mede-Kamerleden te verenigen op een gezamenlijk program, waarbij de encycliek *Rerum Novarum* (1891) van

paus Leo XIII als sociale grondwet aanvaard werd. Een jaar later werd het op een vergadering van bijna alle katholieke kiesverenigingen uit het hele land aangenomen, maar toen in 1904 de Algemeene Bond van R.K. Kiesverenigingen werd gesticht, bleef de Noord-Brabantse bond daar voorlopig buiten. Pas in 1926 zou de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) formeel worden opgericht; de naam was toen al sinds jaar en dag in gebruik.

Pas rond de eeuwwisseling, bij het optreden van het kabinet-Kuyper, werd katholieke politiek van een sociale categorie, die zich inhoudelijk vooral manifesteerde als het ging om de rechten van de katholieke kerk en het katholiek onderwijs, uitgebreid tot een bredere christelijke politiek. En het was niet toevallig dat noorderlingen als Schaepman en Aalberse daarbij vooropgingen. Zij moesten wel samenwerken met orthodoxe protestanten. Vanwege hun sociale en democratische instelling werden zij later in de twintigste eeuw de bewonderde voorgangers. Katholieke politiek werd principiëler, maar het neothomisme met zijn nadruk op natuurrecht maakte ook een grote mate van pragmatisme mogelijk.²³ Katholieke politiek in Nederland bleef dienstbaar aan de eenheid van de kerk, en juist omdat ze alle vleugels verenigen moest, kon ze nooit erg ideologisch worden.

ANTIREVOLUTIONAIRES EN CHRISTELIJK-HISTORISCHEN

Tegenover het roomse streven om de katholieke boel bij elkaar te houden, stond de verdeeldheid binnen het Nederlandse protestantisme. Omdat hervormden en andere protestanten vanouds de meerderheid van de

Tegenover het roomse streven om de katholieke boel bij elkaar te houden, stond de verdeeldheid binnen het Nederlandse protestantisme

bevolking vormden, was er geen enkele aanleiding *in politicis* om een eenheid of een herkenbare groep te vormen. Er bestonden dus wel katholieke politici, maar op een vergelijkbare wijze waren er geen protestantse politici. Toen het kabinet-Kuyper aantrad, vormden antirevolutionairen en christelijk-

historischen inmiddels wel een onderscheidbare ideologische richting binnen het Nederlandse protestantisme.

Zij vormden veel eerder een geprofileerde politiek partij. In 1879 was de Anti-Revolutionaire Partij opgericht.²⁴ Een jaar eerder had Abraham Kuyper, een gewezen hervormd predikant en Tweede Kamerlid, hoofdredacteur van *De Standaard*, al een program geschreven, waarop velen zich verenigden. Ook hier vormde de 'schoolstrijd' de achtergrond. Maar de breuklijnen, die enigszins overeenkwamen met de katholieke tegenstel-

ling tussen conservatieven en christendemocraten, waren vanaf het begin ingebouwd en in feite hadden die zich tien jaar eerder al afgetekend. Een stroming binnen het rechtzinnig protestantisme had vanaf de jaren zestig steeds meer voor de bijzondere school gekozen en op een vergadering van de Vereniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs in 1869 was er zelfs voor gepleit om het woord 'christelijk' voor het openbaar onderwijs te schrappen. Guillaume Groen van Prinsterer en Kuiper waren daar voor, maar de predikant Nicolaas Beets, een traditionele vertegenwoordiger van de orthodoxie in de hervormde kerk, noemde het idee 'daemonisch'.²⁵

De ARP kwam uiteindelijk voort uit het Antischoolwetverbond en de agitatie tegen de schoolwet van de liberale minister van Binnenlandse Zaken, de hervormde Jan Kappeyne van de Coppello, die in 1878 was aangenomen en die de omstandigheden in openbare scholen enorm verbeterde, maar door verscherpte eisen het bijzonder onderwijs op kosten joeg. Een volkspetitionnement aan de koning om de wet niet te tekenen haalde 305.569 handtekeningen onder protestanten; een katholieke pendant bereikte nog eens 164.000 ondertekenaars.

Het eerste artikel van het program zette ambitieus in: 'De Antirevolutionaire of Christelijk-Historische richting vertegenwoordigt, voor zoveel ons land aangaat, den grondtoon van ons volkskarakter, gelijk dit, door Oranje geleid, onder invloed der Hervorming, omstreeks 1572, zijn stempel ontving; en wenst dit, overeenkomstig den gewijzigden volkstoestand, in een vorm, die aan de behoeften van onzen tijd voldoet, te ontwikkelen.'²⁶ Een dergelijke vereenzelviging met de natie was voor katholieken onmogelijk. De beide hoofdbegrippen waren door Groen van Prinsterer, archivaris van het Koninklijk Huisarchief en zelfstandig geleerde, in de jaren 1849-1857 en 1862-1865 lid van de Tweede Kamer, gemunt. Het antirevolutionaire element keerde zich tegen de grondbeginselen van de Franse Revolutie, die volgens hem uit ongeloof voortkwamen, maar niet per se tegen alle praktische of constitutionele resultaten. Christelijk-historisch was de positieve pendant: 'Er staat geschreven, er is geschied.'²⁷ In de gang van de geschiedenis had God zijn bedoelingen getoond.

De partij had succes en tien jaar later al kon samen met de katholieken het regeringskasteel veroverd worden. Een kabinet onder leiding van Aeneas baron Mackay trad aan. In de korte verklaring waarmee het zich tot de Kamer wendde, viel het woord christelijk één maal: 'De uitslag der verkiezingen heeft opnieuw getoond de in den lande levendige begeerte, dat bij de regeling van het volksonderwijs rekening worde gehouden met het Christelijk bewustzijn van het Nederlandsche volk. 's Konings Regee-

ring, het openbaar onderwijs als een voorwerp harer aanhoudende zorg beschouwende, zal trachten, binnen de perken der Grondwet, belemmeringen, die tot nog toe der ontwikkeling van het vrije onderwijs in den weg staan, zooveel mogelijk uit den weg te ruimen.²⁸ En dat bereikte het kabinet in zijn reguliere drie jaar tot 1891 ook: de eerste basale subsidiëring van het bijzonder onderwijs werd ingevoerd.²⁹ Maar anders dan in 1901 vonden er na het aantreden geen bijzondere debatten over het christelijke karakter van het kabinet plaats. Het deed gewoon zijn werk.

In het laatste decennium van de eeuw bleek hoezeer de veronderstelde eenheid op zand was gebouwd. Rond de vraag naar kiesrechtuitbreiding deed zich 1894 een scheuring voor, die voor een belangrijk deel, maar niet geheel, samenviel met de recente scheidslijnen tussen hervormd en gereformeerd en de traditionele tussen hervormd en afgescheiden – Kuyper had met geestverwanten in 1886 de hervormde kerk verlaten en enkele jaren later het gros van afgescheidenen en dolerenden in een nieuw genootschap verenigd – en tussen de hogere klassen en de kleine luiden.³⁰ Maar het ging vooral ook om de opvatting van politiek.³¹ Kuyper had een programma geschreven waar, heel vreemd voor een partij die de aanhang onder de orthodoxie binnen de voormalige heersende kerk zocht, uit was op een verdere scheiding van kerk en staat en die alle bestaande financiële banden tussen staat en kerkgenootschappen wilde losmaken.³² Het ging eerder om wat Kuyper ooit terloops een ‘Christelijk liberalisme’ noemde,³³ dan om de houding die men bij mensen uit de vanouds heersende elite mocht verwachten.

De traditionele groepen vonden elkaar uiteindelijk in 1908 in de Christelijk-Historische Unie, nadat de Vrij-Antirevolutionaire Partij van Lohman (en Mackay) zich in 1903 met de Christelijk-Historische Kiezersbond van de hervormde predikant J.Th. de Visser verenigd had in de Christelijk-Historische Partij, waar vijf jaar later een afzonderlijke Friese, ook christelijk-historisch geheten bond bij kwam.³⁴ De partij huldigde een traditionele opvatting van politiek, waarbij het gezag vanzelfsprekend van God kwam, maar waarbij diens wil niet met al te grote zekerheid gekend leek te worden. Ze keerde zich tegen de scheiding van het volk in twee delen, de antithese. Ze legde wel sterk de nadruk op het protestantse, hervormde karakter van de natie. De andere groep, de ARP, bleef leidend tot aan het eind van het districtenstelsel in 1918, maar werd na de invoering van het algemeen kiesrecht verkleind. Ze zou echter toch iets groter blijven dan de nationaalgezinde CHU.

BESLUIT

Terwijl de katholieken als grote minderheid steeds meer eenheid nastreefden, was het Nederlandse protestantisme in diverse richtingen uiteenge-

vallen. De elite en de armere klassen kozen vaak voor liberalisme en socialisme en slechts een deel koos voor een specifieke antirevolutionaire of christelijk-historische politiek.³⁵

Aan het begin van de twintigste eeuw was christelijke politiek een kasplantje. Men was het erover eens dat het bestond en katholieken en antirevolutionairen spraken deels dezelfde taal. Liberale en sociaaldemocratische tegenstanders stemden ermee in dat de antithese bestond, al onderschreven ze niet Kuypers indeling. Het was nog sterker: juist door de kritische wijze waarop de linkse oppositie het kabinet van de voormalige hoogleraar theologie verwelkomde, werd het idee van een scherpe tweedeling bevorderd.³⁶

Noordelijke katholieken verwelkomden het idee van één christelijke politiek, omdat ze onder het districtenstelsel wel samen moesten werken met antirevolutionairen en christelijk-historischen. Zij zagen dus een christendom 'onder de geloofsverdeeldheid', zoals Kuypers het noemde.³⁷ Maar vanuit het episcopaat bezien lag alle nadruk op de eenheid tussen katholieken onderling. En bij christelijk-historischen was het in feite al niet anders: zij legden alle nadruk op het traditioneel protestantse karakter van Nederland, dat zowel door de opmars van de katholieken als door de toenemende onverschilligheid van vrijzinnigen en onkerkelijken onder druk kwam te staan. Het is niet toevallig dat het idee van christelijke politiek de rest van de eeuw vooral vanuit antirevolutionaire kring naar voren werd gebracht, een tendens die zich nu voortzet in de ChristenUnie.

De christelijke coalitie ging in feite in 1925 bij de crisis over het gezantschap bij het Vaticaan al ten onder en werd in 1939 definitief begraven, toen katholieken aan hun twee decennia durende samenwerking met de sociaaldemocraten begonnen. Maar vanaf de jaren vijftig ontstond er door de Europese integratie weer een samenwerking tussen vertegenwoordigers van de drie partijen, die door de omwenteling van de jaren zestig en de neergang van de katholieke KVP en de protestantse CHU uitmondde in een definitief samengaan in de jaren zeventig en een fusie in 1980. Op een

Christelijke politiek was de uitkomst van een proces, het is nooit de opzet geweest

onverwachte wijze kwam het nationaal- en groepsgerichte pragmatisme van de KVP en de CHU daarbij opnieuw te staan tegenover de meer principiële wijze van politiek bedrijven die in de ARP gangbaar was.

Christelijke politiek is een gevolg

van de ontwikkeling binnen het christendom in de negentiende eeuw, waarbij een zekere tegenstelling tussen meer rechtzinnige en vrijzinnige stromingen ontstond. Vanuit een concrete gerichtheid op de behartiging

van concrete belangen – het onderwijs, de kerk – groeide het uit tot een ideologie met een eigen karakter en aldus schiep het ook een nieuwe opvatting van wat christendom betekende. Maar het idee van christelijke politiek bleef ook binnen de Nederlandse partijen die zich christelijk noemden, altijd vrij zwak. Het was de uitkomst van een proces, het is nooit de opzet geweest.

Noten

- 1 P.J.M. Aalberse, *Christelijke politiek*. Leiden: Futura, 1905, p. 7.
- 2 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal* (hierna: HTK) 1880-1881, 556 (4 december 1880, spreker L.W.C. Keuchenius); HTK 1882-1883, 677 (12 december 1882, H. Goeman Borgesius); HTK 1884-1885, 916 (21 mei 1885, A.F. de Savornin Lohman); HTK 1898-1899, 221 (24 november 1898, H.J.A.M. Schaepman). Ook het begrip 'christelijke staatkunde' werd welgeteld vier keer gebruikt: HTK 1840, 52 (28 augustus 1840, W.L.F.Ch. van Rappard); HTK 1884-1885, 919 (21 mei 1885, L.W.C. Keuchenius); HTK 1889-1890, 916 (12 maart 1890, J.P.Th. van Nunen); HTK 1891-1892, 136 (18 november 1891, H.A. van de Velde).
- 3 Aalberse 1905, pp. 6 en 7.
- 4 P.J.M. Aalberse, *De antithese of de strijd tussen twee wereldbeschouwingen*. Leiden: Futura, 1907.
- 5 C. Augustijn, 'Kuyper en de antithese', in: C. Augustijn en J. Vree (red.), *Abraham Kuyper. Vast en veranderlijk. De ontwikkeling van zijn denken*. Zoetermeer: Meinema, 1998, pp. 165-182 en 172-174. Kuyper had het woord wel eens eerder terloops gebruikt, maar pas in dit debat werd het een alom herkende technische term.
- 6 HTK 1904-1904, 540 (10 december 1904).
- 7 HTK 1904-1904, 557 (10 december 1904).
- 8 I.A. Diepenhorst, *Christelijke politiek*. Kampen: Kok, 1958.
- 9 *Christelijke politiek II*. Amsterdam: Kirchner, 1903.
- 10 *Christelijke politiek I*. Amsterdam: Kirchner, 1903.
- 11 HTK 1901-1902, Bijlage A, II (Memorie van Antwoord, 15 november 1901).
- 12 HTK 1901-1902, 238 (29 november 1901).
- 13 HTK 1901-1902, 332 (4 december 1901).
- 14 HTK 1901-1902, 334 (5 december 1901).
- 15 Hans Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden*. Assen: Van Gorcum, 1992, pp. 268 en 273.
- 16 Dit is de formulering van 1857; in de wet van 1806 luidde de volgorde: 'maatschappelijke en christelijke deugden'; L.C. Stilma, *De School met den Bijbel in historisch-pedagogisch perspectief. Ontstaan en voortbestaan van het protestants-christelijk lager onderwijs in Nederland*. Nijkerk: Intro, 1987, pp. 194 en 196.
- 17 L.C. Sutorp, *Jhr. Mr. Alexander Frederik de Savornin Lohman 1837-1924. Zijn leven en werken*. 's-Gravenhage: Stols, 1948, pp. 16, 17 en 311-312.
- 18 Het volgende is vooral ontleend aan J.A. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980 I. Herkomst en groei (tot 1963)*. Nijmegen: Valkhof, 1995, pp. 7-35. Zie ook J.A. Bornewasser, 'De katholieke partijvorming tot de Eerste Wereldoorlog', in: L.W.G. Scholten e.a., *De Confessionelen. Ontstaan en ontwikkeling van de christelijke partijen*. Utrecht: Ambo, 1968, pp. 23-40; L.J. Rogier en N. de Rooy, *In vrijheid herboren. Katholiek Nederland 1853-1953*. 's-Gravenhage: Pax, 1953, pp. 350-367.
- 19 A.I. Schaepman, J. Zwijsen, S.P. Wilmer, J.A. Paredis en J. van Genk, [Zonder titel, aanhef:] *De Aartsbisschoppen en de Bisschoppen van Nederland aan de Hun toevertrouwde Geloovigen, Zaligheid in de Heer*. Sint-Michielsgestel: Boekdrukkerij van het Bisdom van 's-Hertogenbosch, 1868, p. 3; F.A.J. van Nimwegen (red.), *Het mandement over het onderwijs van de Nederlandsche bisschoppen 22 juli 1868*. Hilversum: Gooi & Sticht, 1940, pp. 10 en 11.

- 20 Gert van Klinken, *Actieve burgers. Nederlanders en hun politieke partijen 1870-1918*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2003, pp. 97 en 98.
- 21 Hans Verhage, *Katholieken, Kerk en Wereld. Roermond en Helmond in de lange negentiende eeuw*. Hilversum: Verloren, 2003, p. 266.
- 22 H.J.A.M. Schaepman, *Een Katholieke Partij. Proeve van een program*. Utrecht: Van Rossum, 1883.
- 23 Rutger Zwart, 'Gods wil in Nederland.' *Christelijke ideologieën en de vorming van het CDA (1880-1980)*. Kampen: Kok, 1996, pp. 25-40.
- 24 George Harinck, Roel Kuiper en Peter Bak (red.), *De Antirevolutionaire Partij 1829-1980*. Hilversum: Verloren, 2001.
- 25 Stilma 1987, pp. 149-151.
- 26 A. Kuiper, 'Ons Program' (vijfde, herziene druk). Hilversum/Pretoria: Höveker & Wormser, 1907, p. 1.
- 27 G. Groen van Prinsterer, *Ongeloof en Revolutie. Eene reeks van historische voorlezingen*. Leiden: Luchtman, 1847, p. xi.
- 28 *Handelingen van de Vereenigde Zitting der beide Kamers der Staten-Generaal 1888*, 1 (1 mei 1888).
- 29 A. Postma, 'De onderwijkswestie en de wet-Mackay van 8 december 1889', in: Th.B.F.M. Brinkel, J. de Bruijn en A. Postma (red.), *Het kabinet-Mackay. Opstellen over de eerste christelijke coalitie (1888-1891)*. Baarn: Arbor, 1990, pp. 129-168.
- 30 R. Kuiper, *Herenmijterij. Vernieuwing en sociaal conflict in de antirevolutionaire beweging, 1871-1894*. Leiden: Groen, 1994, pp. 84-89.
- 31 Ron de Jong, 'De Christelijk-Historische Unie 1908-1980', in: Marcel ten Hooven en Ron de Jong (red.), *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie 1908-1980*. Amsterdam: Boom, 2008, pp. 105-315 en 115.
- 32 Kuiper 1907, p. 6.
- 33 A. Kuiper, *Het Calvinisme, oorsprong en waarborg onzer constitutioneele vrijheden. Een Nederlandsche gedachte*. Amsterdam: Van der Land, 1874, p. 66.
- 34 De Jong 2008, pp. 107-126; Hans van Spanning, 'Van vrij-antirevolutionaire naar Christelijk-Historische Unie', in: Harinck e.a. 2001, pp. 113-122.
- 35 Van Klinken 2003, pp. 549-554.
- 36 E.P. Meijering, *Hoe God verduwen uit de Tweede Kamer. De ondergang van de christelijke politiek*. Amsterdam: Balans, 2012, pp. 31-32. P.J. Oud beschreef in zijn *Honderd jaren. Hoofdzaken der Nederlandsche staatkundige geschiedenis 1840-1940* (Assen: Van Gorcum, 1946) het kabinet-Kuiper onder de hoofdstuktitel 'De Antithese' (pp. 188-189).
- 37 НТК 1896-1897, 221 (20 november 1896). Later werd er nog diverse keren herinnerd aan deze frase. Zie ook Meijering 2012, pp. 31 en 32.